

Okoljska in socialna razsežnost globalizacije

dr. ANDREJ KIRN

Mucherjeva 1, SI-1000 Ljubljana

IZVLEČEK

Sodobni procesi globalizacije potekajo na različnih področjih. Globalizacija okoljskih problemov se kaže v dveh oblikah: a) v čezmejnem prelivanju eksternalitet ter b) v odnosu držav do koriščenja in zaščite skupnih virov. Biofizične omejitve človekovih potreb in dejavnosti obstajajo tako glede omejenosti virov kot glede omejenosti biosfere, da prenese degradacijo do stopnje, ki še ne ogroža kvalitete človekovega življenja in sam obstoj človeka.

Globalizacija konec 20. in začetek 21. stoletja ima svoje začetke že v industrializaciji. S tem ko je bil Marx mislec družbenoekonomskih, političnih in antropoloških posledic industrijske revolucije, je bil tudi mislec in vizionar industrijske faze globalizacije. Posebno očitna razsežnost globalizacije je nastajanje svetovnega trga. Z okoljskega vidika obstaja pomanjkljivost tako nacionalnega kot globalnega trga v tem, da ne izraža celotne okoljske škode. Globalizacija trgovine pogloblja prostorsko in časovno razdvajanje proizvodnje in potrošnje končnih izdelkov od uvoza surovin in s tem tudi prikriva mnogim proizvajalcem in potrošnikom očitnost okoljskih posledic njihove dejavnosti. Mednarodna trgovina pospešuje obseg in raznovrstnost proizvodnje in potrošnje in s tem prispeva k naraščanju okoljskih posledic proizvodnje in potrošnje. Globalizacija trgovine in proizvodnje zmanjšuje biotsko raznolikost našega planeta. Še posebno je očiten učinek dolžniške krize tretjega sveta na biotsko raznolikost. Vse nacionalne proizvodnje in potrošnje, še zlasti razvitih držav, obremenjujejo okolje drugih držav. Primerjalne ekonomske prednosti so lahko v nasprotju z ekološkimi načeli.

Različni vidiki globalizacije ekološke/okoljske zavesti so močnejše ali šibkeje izraženi, kot to kažejo javnomnenjske raziskave. Nekatera načela (plača naj onesnaževalca, medgeneracijske pravičnosti, načelo previdnosti) so vključena v različne mednarodne okoljske sporazume in deklaracije in imajo bolj ali manj globalni status.

Sedanja globalizacija kaže Janusovo podobo. Ni "igra" s pozitivno vsoto, ampak je igra, v kateri nekateri dobivajo in še več jih izgublja. Ne more se nadaljevati globalizacija, ki pogloblja socialno diferenciacijo in povečuje degradacijo okolja.

Ključne besede: globalizacija, okoljska škoda, eksternalitete, globalizacija zavesti in vrednot, globalna okoljska načela, mednarodno okoljsko pravo, globalizacija in socialna diferenciacija, globalizacija in degradacija okolja

ABSTRACT

THE ENVIRONMENTAL AND SOCIAL DIMENSIONS OF GLOBALISATION

The modern processes of globalisation are taking place in different spheres. The globalisation of environmental problems is manifested in two forms: a) the cross-border intermingling of externalities; b) the attitude of countries towards the exploitation and protection of common resources. The biophysical restraint on human needs and activities are reflected in both restricted resources and the biosphere's restricted ability to withstand degradation to an extent that still

guarantees that the quality of human life and the existence of humanity itself are not placed at risk.

Globalisation at the end of the 20th century and the onset of the 21st dates back to the era of industrialisation. By expounding on the socio-economic, political and anthropological consequences of the Industrial Revolution, Marx contributed a great deal of scientific thought and vision to the analysis of the industrial phase of globalisation. A particularly significant dimension of globalisation is the emergence of the world market. From the aspect of the environment, national and global markets are both flawed since they fail to reflect overall environmental damage. The globalisation of trade is accelerating the spatial and temporal split between the production and consumption of end products and the import of resources, thus concealing from many producers and consumers the blatancy of the environmental consequences caused by their activities. International trade expands the scope and diversity of production and consumption, and thus contributes to the escalation of their environmental consequences. The globalisation of trade and production is downgrading our planet's biotic diversity. Production and consumption in all nations, and particularly in developed countries, imposes an environmental burden on other countries. Comparative economic advantages can contravene ecological principles.

The various aspects of the globalisation of ecological/environmental awareness are expressed more strongly or weakly than public opinion polls show. Some principles (polluter pays, inter-generation fairness, the caution principle) have been incorporated into international environmental treaties and declarations, and enjoy a more or less global status.

Current globalisation has the face of Janus. It is not a "game" with a positive amount but, rather, one in which many win and even more lose. Globalisation that escalates social differentiation and increases environmental degradation should not be permitted to continue.

Key words: globalisation, environmental damage, externalities, globalisation of awareness and values, global environmental principles, international environmental law, globalisation and social differentiation, globalisation and degradation of the environment

1. Pomeni in ravni globalizacije

Sodobni procesi globalizacije imajo najmanj naslednje temeljne razsežnosti: ekonomsko, tehnično, okoljsko, socialnopolitično, kulturno in etično. Dolgoročno se med seboj povezujejo in učinkujejo vsi procesi globalizacije, a kratkoročno funkcionirajo in se predstavljajo kot nekaj samostojnega. Mehanizmi vzajemnega vpliva so slabo raziskani, tudi zaradi tega, ker sama realnost ponekod sploh še ni ali vsaj ne zadosti razvita. Učinki globalizacije so na nekaterih področjih že očitni, druge pa so še bolj prikriti, toda prej ali slej se bo povsod latentost sprevrgla v manifestnost. Kjer se globalizacija kaže šele kot možnost ali v nerazvitih nastavkih, tam trend razvoja ni mogoče enoznačno opredeliti.

Možno je razlikovati dve ravni globalizacije: praktično (tehnično, ekonomsko, socialno, institucionalno, politično, zakonodajno) in pojmovno- vrednotno, da se misli vse bolj globalno in da se oblikujejo globalne, univerzalne vrednote, ki jih sprejema večina človeštva. Prvo raven je mogoče veliko bolj empirično dokumentirati in analizirati kot drugo. V 20. stoletju je eksponentialno raslo članstvo v mednarodnih okoljskih nevladnih organizacijah (kot je npr. World Wildlife Fund), članstvo držav v med-

vladnih okoljskih organizacijah (npr. International Whaling Commission) in število mednarodnih okoljskih sporazumov (Frank, Hironaka, Shofer, 2000: 97, 100, 102).

Človeško proizvedeno globalizacijo razumem v naslednjih pomenih:

- a) kot možnost vzpostavljanja hitrih komunikacij z vsem svetom;
- b) kot dostopnost do najrazličnejših proizvodov človekovega dela, ne glede na kraj, kjer so bili proizvedeni;
- c) kot rastoči globalni vzajemni vpliv človekovih aktivnosti z majhnim ali skoraj nikakršnim časovnim zamikom; sinhronost je vse intenzivnejša; čas dobi prevlado nad prostorom, ker je potrebno vse manj časa, da se premagujejo prostorske razdalje;
- d) kot novo fazo preoblikovanja lokalne, regionalne, nacionalne zgodovine v svetovno zgodovino v tem smislu, da se nacionalne zgodovine vse bolj povezujejo in součinkujejo;
- e) kot nastajanje globalnih problemov človeštva: okoljskih, socialnih, ekonomskih, političnih, tehničnih, ki jih je treba reševati z mednarodnimi institucijami, zakonodajo, režimi;
- f) kot oblikovanje globalne razsežnosti individualne zavesti, nastajanje globalnega, svetovnega etosa, globalnih vrednot, univerzalnih človekovih pravic, pa tudi občutka globalne odgovornosti in dolžnosti.

Globalizacija okoljskih problemov se kaže v dveh temeljnih oblikah: a) v čezmejnem prelivanju eksternalitet ter b) v odnosu držav do skupnih virov kot so na primer ribolov na odprtih morjih, naravna bogastva morskega dna, globalni podnebni sistem, elektromagnetni spektrum, stacionarna orbita, vesolje, biotska raznolikost planeta idr. in do obremenitve globalnega okolja. Številčno gledano, dosedaj ni veliko poznanih globalnih okoljskih problemov, zato pa so toliko večje njihove možne posledice za celotno človeštvo in biosfero Zemlje. Nekateri okoljski problemi so globalni samo po svoji prostorski razširjenosti, ker jih človek povzroča skoraj povsod (zmanjšanje biotske raznolikosti, ponesnaženost površinskih voda, podtalnice, kemično onesnaženje, erozija ipd.), toda ne potekajo na globalni ravni kot na primer globalne podnebne spremembe.

Obstajajo tako lokalne kot globalne biofizične, okoljske omejitve človekovih dejavnosti in človekovih potreb. Lokalne omejitve je stalno presegala svetovna trgovina blaga in surovin, tako da skoraj niso bile zaznavne. Biofizične omejitve se kažejo v dveh temeljnih oblikah: v končnosti virov in v končni zmogljivosti okolja da sprejme onesnaženje in prenese degradacijo do stopnje, ob kateri je še možno človekovo življenje in ni bistveno ogrožena njegova kvaliteta. Za razliko od 70. let sedaj stroka ugotavlja, da so meje degradacije bolj kritične kot pa končnost virov. Razvite industrijske države so prekoračile meje po obeh razsežnostih, ko porabijo 80% svetovnih virov in obremenjujejo okolje s toplogrednimi plini preko njegove absorpcijske zmogljivosti. Ob sedanjih tehnologiji ni možna enakost potrošnje razvitega in nerazvitega sveta na ravni razvitega. Manjša potrošnja revnejših držav je ekofizični pogoj za prekomerno potrošnjo bogatih. V zadnjih 50. letih se je po vsem svetu resno degradiralo 1/3 obdelovalne zemlje, izginiilo je 1/3 tropskih gozdov, razplošljivost sladke vode in ribjega fonda se je zmanjšala za 1/4. Ni pa dokazov o spremembi teh globalnih trendov. Nasprotno, v večini področij se slabšajo. (Sachs, 1999: 166)

2. Marx – mislec industrijskih zametkov globalizacije

Marx ni bil samo analitik družbenoekonomskih in političnih posledic industrijske revolucije, ampak je bil tudi mislec nastavkov industrijske faze globalizacije. Potegnil je občantropološke, teoretskozgodovinske in politične zaključke iz začetkov globalizacije, povezane z industrializacijo in nastajanjem svetovnega trga. Te njegove ugotovitve se

nahajajo v Pariškoekonomskih rokopish, Nemški Ideologiji, Komunističnem manifestu, Očrtih kritike politične ekonomije, Kapitalu. Počakati bo še treba, da bomo dobili podobne sintetične zaključke iz analize sodobnih procesov globalizacije. Marx/Engels (1976, zv. II: 44) omenjata izume, ki postanejo zaradi svojih družbenopolitičnih posledic svetovnozdgodovinsko dejstvo. Razširitev inovacij, ki jih silno pospešuje današnja stopnja globalizacije, vsakodnevno spreminja številne izume v svetovnozdgodovinska dejstva v Marx/Engelsovem smislu. Samo pomislimo, kakšno svetovnozdgodovinsko dejstvo postajajo inovacije na področju računalništva, novih materialov, genske tehnologije, nanotehnologije, inovacij, povezanih z revolucijo učinkovitosti.

Marxa bi lahko imeli za enega izmed prvih mislecev globalizacije, četudi tega termina ni uporabljal in ga tudi ni poznalo njegovo obdobje. V Marxovem času še ni bilo družbene in zlasti ne tehnične realnosti, v kateri se izražajo razsežnosti sodobne globalizacije (npr. internet, komuniciranje s pomočjo satelitov, globalni okoljski problemi, obstoj organizacije Združenih narodov, številne mednarodne institucije idr.). Toda v njegovih pojmih so zajete različne vsebine globalizacije. Pri Marxu in Engelsu bomo našli naslednje pojme, s katerimi se opisujejo procesi industrijske faze globalizacije: svetovni trg, svetovnozdgodovinsko namesto lokalnega bivanja ljudi, svetovnozdgodovinski, empirično univerzalni individui namesto lokalnih, svetovnozdgodovinska eksistenca individuov, ki je neposredno povezana s svetovno zgodovino, univerzalni razvoj produktivnih sil, svetovnozdgodovinski fakt, univerzalno občevanje ljudi, individui, osvobojeni raznih nacionalnih in lokalnih meja, svetovnozdgodovinsko součinkovanje individuov, preobrazba zgodovine v svetovno zgodovino, univerzalna konkurenca, svetovni promet, univerzalni konkurenčni boj, vsestranska odvisnost, predelovanje surovin z najbolj oddaljenih območij. (Marx-Engels, 1976, zv. II: 41-42, 43, 45-46, 76-77, 91, 592)

Ko sta Marx-Engels (1976, zv. II: 91-92) zapisala, da si morajo individui prisvojiti obstoječo totalnost produktivnih sil, ne samo zaradi tega, da bi prišli do svojega samoudejstvovanja, ampak tudi da bi zavarovali svojo eksistenco, pri tem gotovo nista imela v mislih zavarovanja ekološkofizičnih, ampak socialnoekonomskih temeljev eksistence. Danes mnogi pisci o globalizaciji, zlasti radikalnejše ekološke usmeritve, povezujejo nujnost zavarovanja tako naravnoekoloških kot tudi socialnoekonomskih temeljev človekovega življenja. Današnja inačica privzajanja totalitete produktivnih sil, seveda ne v takšnem revolucionarnem pomenu, kot sta ga imela v mislih Marx-Engels, se izraža v zahtevah po demokratičnem vplivu javnosti na družbeno (ne)sprejemljivost uvajanja novih tehnologij in z njim povezanih tveganj.

3. Globalizacija, svetovna trgovina, okolje

Večina okoljskih problemov je povezana s človekovo produkcijsko in potrošniško dejavnostjo ter njegovo rabo prostora. Pri tem nastajajo okoljske škode, ki so namerno povzročene drugim akterjem proizvodnje in potrošnje. Te škode so bile v ekonomskem jeziku označene kot zunanje produkciji (eksternalitete). Priznanje eksternalitet je vodilo k sprejetju načela "plača naj onesnaževalec" (polluter pay principle). Eksternalitete pa imajo dve ravni: a) znotraj nacionalne ekonomije in b) meddržavno, ko gospodarska dejavnost ene države povzroča okoljske škode in z njimi povezane stroške drugim državam. Ti stroški so lahko dejanski ali zgolj možni zaradi nevarnosti določenih tveganj, ki bi se lahko uresničila.

Pogledi na povezavo med okoljem in trgovino so precej nasprotujoči. Nekateri sodijo, da "svetovna trgovina spodbuja uničevanje okolja in ga prenaša po vsem svetu". (French, 1993: 181) Takšno stališče zanika možnost kakršnekoli spravljivosti med trgovino in okoljevarstvenim prizadevanjem, saj naj bi bili okoljevarstveni cilji vedno žrtvo-

vani interesom trgovine. Nekatere okoljske posledice se pripisujejo globalizaciji trgovine, toda v bistvu izhajajo iz globalizacije proizvodnje. Svetovna trgovina omogoča uresničevanje globalnih smotrov proizvodnje, da so njeni proizvodi namenjeni za mednarodna tržišča, za svetovni trg. Sodobni zagovorniki čimvečje liberalizacije mednarodne trgovine, ki naj pospešuje njeno globalizacijo, so prepričani, da le-ta ni igra z ničelno vsoto, kjer vedno nekdo dobi, a drugi izgubi, ampak da je igra s pozitivno vsoto, kjer vsi dobijo, če že ne istočasno pa vsaj na dolgi rok. Mednarodna trgovina pospešuje izrabo primerjalnih naravnih, tehničnih, kadrovskih prednosti pri proizvodnji blaga, kar vodi k njegovi pocenitvi, od tega pa imajo vsi koristi. Tako naj bi že razmišljal Ricardo, ko je utemeljeval vsesplošno korist zunanje trgovine in je to ponazoril s prednostjo proizvodnje in menjave portugalskega vina za angleško sukno. (Ricardo, 1962: 11-128) Pri tem Ricardo izrecno predpostavlja mednarodno nefleksibilnost kapitala in delovne sile, ki pa ne velja znotraj nacionalne ekonomije. Mnogi sedanji zagovorniki globalizacije pa ravno predpostavljajo svobodni mednarodni pretok blaga, storitev, kapitala in delavcev, toda slednjih samo znotraj takšne integracije, kot je Evropska skupnost. Za Ricarda še ni obstajalo vprašanje, ali niso primerjalne ekonomske prednosti v nasprotju z ekološkimi načeli. Ločitev živinoreje od poljedelstva, gojitev monokultur ima vsaj za določeno obdobje primerjalne prednosti po ekonomskih merilih, ne pa po ekoloških. Sedanja mednarodna trgovina se razlikuje od Ricardovega časa še po tem, da sedaj na nacionalnih trgih vse bolj med seboj konkurira blago, ki ga proizvajajo te ekonomije same, kar je bilo še bolj izjema kot pravilo v 19. stoletju. Mnogi mislijo, da bo globalizacija ekonomije in trgovine večini prinesla samo stroške, zmanjšala njihovo socialno in okoljsko varnost, kvaliteto življenja, a hkrati zahtevala večje naprezanje in konkurenco na trgu dela. Ni ravno velikega upanja, da bodo na dolgi rok vsi imeli koristi od globalizacije, vsaj ne od takšne, kot se kaže sedaj. Izredno pomemben je tudi čas, v katerem bi večina imela koristi od globalizacije. Za milijone je gotovo slaba tolažba, da bodo sicer izgubili delo, ali se jim bodo zmanjšali dohodki, da se jim bodo zožile možnosti za šolanje njihovih otrok, koriščenje zdravstvenih storitev, zato pa bodo od tega nekoč imeli koristi, če že ne sami, pa vsaj njihovi otroci. Ta logika opravičevanja globalizacije ni kaj dosti drugačna od družbenih utopij, ki so obetale svetlo prihodnost za ceno odrekanja sedanjosti. Ljudje imajo samo eno življenje ne pa dveh, tako da bi enega lahko žrtvovali, drugega pa prihranili za boljše čase.

Zelo pomembna je povezava med trgovinsko in okoljsko politiko, čeprav se še pogosto na oboje gleda kot na dve ločeni zadevi. Ko je bil ustanovljen GATT (Splošni sporazum o trgovini in carini) 1948, je okolje komaj postajalo državna, kaj šele meddržavna zadeva. Danes pa okolje že predstavlja eno glavnih tem mnogih mednarodnih trgovinskih pogajanj (NAFTA, Maastrichtski sporazum, STO idr.). Tako je samo v razdobju 1939-1990 bilo sklenjenih 127 multilateralnih okoljskih sporazumov, med njimi pa jih je 17 vključevalo tudi trgovinske klavzule. (Faber, 1996: 99)

V letu 1971 je bil pri GATT kot predhodnici Svetovne trgovinske organizacije (STO) ustanovljena delovna skupina za okoljske standarde in mednarodno trgovino, vendar pa se ta skupina ni nikdar sestala. V letu 1991 pa je zopet stopila v ospredje problematika o odnosu med okoljem in svetovno trgovino. V zaključni fazi so bile priprave na drugi svetovni vrh Združenih narodov o okolju v Rio de Janieru leta 1992. Zaostrila so se vprašanja, kakšen je vpliv procesov globalizacije in z njo povezane trgovine na okolje. Oživilo se je delo nekdanje skupine v okviru GATT, ki pa se je z njeno naslednico STO preimenovala v Committee on Trade and Environment. Dobila je nalogo, da raziskuje različne vidike razmerij med okoljem in trgovino. Šele tedaj so nastale prve empirične študije o tej problematiki. Raziskave so pokazale, da ni mogoče kategorično obdolžiti svetovne trgovine, da je že sama po sebi vedno v vseh pogledih destruktivna do okolja. Ona je tudi medij za prenos okoljsko prijaznejših tehnologij.

Z okoljskega vidika so najbolj resne pomanjkljivosti trga v tem, pa najsi gre za nacionalni ali svetovni trg, da njegove cene ne izražajo celotne okoljske škode in da pravočasno ne signalizirajo nastajajočih okoljskih problemov. Te okoljske hibe trga še še stopnjujejo v mednarodni trgovini. Zaradi prostorskega in časovnega razmika med proizvodnjo blaga in njegovo potrošnjo so potrošnikom še bolj prikrite okoljske posledice proizvodnje njihovih potrošnih dobrin, kot pa to velja za nacionalno proizvodnjo za domače tržišče.

Danes vse nacionalne proizvodnje in potrošnje zaradi mednarodne trgovine proizvedenih dobrin in surovin v različnem obsegu obremenjujejo okolje v drugih državah. Tako se ocenjuje, da Nemčija s 35% celotne potrošnje virov obremenjuje druge države, Japonska s 50%, Nizozemska s 70%. (Sachs, 1999: 151) Spreminja se geografija tipologije okoljske obremenitve. Povečuje se v novoindustrializiranih deželah v primarni, kovinski in kemični industriji, zmanjšuje pa se v državah OECD. Ne gre toliko za selitev materialnoenergetsko intenzivnih ter okoljsko onesnažujočih industrij, kot za ekološko prerazdelitev funkcij v svetovni ekonomiji. Čistejše proizvodnje ostajajo v razvitem svetu, umazane se razvijajo v novo industrializiranih državah. V 80. letih se je proizvodnja aluminija premaknila s severa k Braziliji, Venezueli, Indoneziji, Bahreinu, toda raziskovanje in razvoj sta ostala v državah OECD. Porabo aluminija sever pokriva z uvozom. Mednarodna delitev dela z različnimi okoljskimi posledicami je opazna tudi v visoki tehnologiji. Od 22 računalniških podjetij jih ima več kot polovica proizvodnjo mikročipov, ki je v glavnem toksična, locirano v deželah v razvoju. (Sachs, 1999: 251)

Specifične okoljske posledice so povezane s sedanjo dolžniško krizo "tretjega sveta" in bodo nazadnje prizadele globalno ekologijo. Te države izvažajo vse več naravnih bogastev, da bi poplačale svoje dolgove. Okrog leta 1980 sta se prekrizali obe krivulji: porast dolgov tretjega sveta in upadanje cen surovin. (Weizsacker, Lovins, A.B., Lovins, L.H., 1997: 257) Rastoča prodaja naravnih bogastev držav v razvoju ima katastrofalen učinek na biotsko raznolikost. Po svoji naravi so ti problemi lokalni, toda celotna dolgoročna bilanca vseh njihovih posledic je globalna. Trajno kopičenje in sinergija številnih lokalnih okoljskih problemov vodi h globalnim okoljskim posledicam. Večina ljudi, razen strokovnjakov, ne ve in ne zaznava izginotja številnih rastlinskih in živalskih vrst. Navsezadnje pa tudi znanost še ni odkrila vseh daljnosežnih posledic tega procesa.

Ameriški ekonomist Carey (Foster, 1999: 377) je že v sredini 19. stoletja poučarjal, da je trgovina na velike razdalje, ki je povezana z ločitvijo mesta od dežele in poljedelske produkcije od potrošnikov, glavni dejavnik za čisto izgubo hranil v prsti in rastočo krizo rodovitnosti tal. Careyve ugotovitve, ki so jih vzpodbudila spoznanja "angleškega Liebiga" Jamesa J.W. Johnstona, pa so obratno imele vpliv na Liebiga, ki se je konec 50. in v začetku 60. let prejšnjega stoletja vse bolj premikal k ekološki kritiki kapitalističnega poljedelstva, češ da ta vodi k roparskemu sistemu, v katerem so uničeni pogoji obnavljanja rodovitnosti prsti. Polje, ki se mu nekaj stalno jemlje, po Liebigu ne more povečati in ohranjati svoje produktivne moči. Za ZDA je ugotavljal, da stotine, tisoče milj ločuje središča za proizvodnjo žita od njihovih trgov in s tem se elementi tvorjenja prsti premikajo h krajem, ki so daleč od njihovega izvora in s tem je oteženo obnavljanje rodovitnosti tal.

Ko svetovna trgovina razširja možnosti prodaje, vpliva na obseg proizvodnje in raznovrstnost potrošnje, vključuje tako povečano porabo naravnih virov kot tudi onesnaževanje. Mednarodna trgovina pa ima še svoje neposredne okoljske posledice, ki izhajajo iz fizičnega transporta blaga, ki se povečuje z globalizacijo trgovine, kljub hitrejšemu porastu nefizičnih finančnoinvesticijskih transakcij. Poznane so potrošnje energije, s tem pa tudi onesnaženje, na enoto tovara (npr. tone) in na enoto prevožene razdalje (km) pri različnih transportnih sredstvih (avtomobil, ladja, letalo, vlak).

Globalizacija trgovine prispeva k zmanjšanju lokalne biotske raznolikosti. Weiszacker, A.B./Lovins / L.H. Lovins (1997: 321) se sprašujejo, koliko lokalnih pijač je izginilo zaradi coca-cole, koliko lokalnih vrst sadja in zelenjave zaradi standardizacije sort na trgu. Navajajo podatke Mooney and Fowler, da je v letih 1903-1983 v celoti izginilo 97% do tedaj poznanih vrst zelenjave, ki so verjetno za vselej izgubljene. Od 35 sort rabarbare iz leta 1903, je preostala samo še ena. Nič boljše ni s sortami jabolk. Od 7098 sort v 19. stoletju jih je 6121 "izgubljenih". Ostalo jih je torej manj kot 1000. Zmanjšanje raznovrstnosti se je zgodilo iz tržnih razlogov, ne pa zaradi želje potrošnikov, kot se pogosto trdi. Trženje in prodaja identičnih produktov znižuje stroške. Industrijska obdelava se ne splača za majhne količine redkih sort, ki pridejo na trg.

Okoljski standardi predstavljajo problem, okoli katerega obstajajo velike razlike v pogledih znotraj STO. Mnogi namreč sodijo, da trgovina sploh ni primeren instrument za reševanje fenomena okoljskih eksternalitet. Pri produktih okoljskih standardih obstaja v okviru STO, kar pa je veljalo že za časa njene predhodnice GATT, nesporna možnost prepovedi uvoza določenih izdelkov, če bi le ti ogrožali zdravje ali varnost domačih potrošnikov. Seveda morajo pri tem obstajati neki jasni kriteriji, ki enako veljajo tako za domače kot za tuje blago. Končni razsodnik naj bi bila solidna znanstvena, strokovna spoznanja o možni (ne)škodljivosti produktov. NAFTA je zahtevala, da naj standardi, ki varujejo zdravje človeka, rastlin in živali, temeljijo na znanstvenih načelih. Toda v določenih primerih obstajajo tudi razhajanja glede avtoritete znanosti, ko je ta soočena s spoznavno negotovostjo glede možnih tveganj. Stroka v ZDA trdi, da je uživanje govedine, krmljene z rastnim hormonom, varno, Evropska unija pa ne dovoli uvoza takšne govedine. Amerika misli, da je ta prepoved bolj v funkciji onemogočanja konkurence kot pa v skrbi za varnost evropskih potrošnikov. Tako mnogi menijo, da uvoza okoljsko in zdravstveno nespornih končnih produktov ne bi bilo smotno omejevati le na osnovi tega, da njihova proizvodnja povzroča za nekatere nesprejemljive okoljske posledice. Nasprotno pa zagovorniki uvedbe okoljskoprocesnih standardov menijo, da se kaže kot neizbežen mednarodni dogovor o minimalnih okoljskih standardih v sami proizvodnji. Prevelike razlike v teh standardih bi namreč prispevale h konkurenčni prednosti podjetij iz držav z najbolj ohlapno okoljsko regulacijo. Tudi te razlike bi lahko vodile k selitvi proizvodnje v države z nižjimi okoljskimi standardi, s šibkimi okoljskimi gibanji in z manj razvito okoljsko ozaveščenostjo. Prizadevanje za poenotenje določenih okoljskoprocesnih standardov ne pomeni njihovega popolnega izenačenja, pač pa gre za iskanje soglasja o priznavanju nekih minimalnih standardov. Multilateralna pravila za sedaj ne dovoljujejo držav, da bi enostransko določila, kakšnih produkcijskih sredstev in metod ne sme uporabljati, ker jih ne uporablja tudi država uvoznica tega blaga. Ali se bodo razlike v okoljskoprocesnih standardih še naprej dopuščale ali pa bodo usklajene, bo gotovo ena ključnih zadev v programu STO. Če bi se izoblikovalo soglasje o okoljskoprocesnih standardih, bi to pomenilo, da bi se lahko vzpostavile trgovinske prepreke za uvoz produktov, za katere bi se argumentirano sodilo, da so nastali v okoliščinah, ki so degradirale in obremenile okolje preko dopustnih mer. Okoljskoprocesni standardi prodirajo v prakso. Zlasti pri hrani in pijači je velikokrat težko razmejiti med standardi, ki zadevajo končni produkt in standardi, ki se tičejo samega proizvodnega procesa, ker sam proizvodni proces vpliva na okus in sestavo produkta. Mednarodna uveljavitev okoljskoprocesnih standardov bi bila v bistvu vzporednica že dolgo priznanih nekaterih delavskih standardov, da se na primer ne sme prodajati proizvodov, ki so nastali s prisilnim delom. Znan je poskus uveljavitve okoljskoprocesnega standarda ZDA glede uvoza tunine iz Mehike, ker mehiški ribiči lovijo tune na način, ki hkrati nenamerno pomori še veliko delfinov. (Hoekeman, Kostecki, 1995: 260). Prva porota STO, ki je reševala ta spor, ni upoštevala globalne zaščite določene ogrožene vrste in ni dala prav ukrepom ZDA.

4. Globalizacija ekološke/okoljske zavesti

Sodobno ekološko zavest je mogoče imeti za pomemben dejavnik globalnega mišljenja vendar z drugačnimi cilji in prizadevanji, kot jih imajo glavni akterji ekonomske globalizacije. Obstajajo nasprotja med ekonomsko in okoljsko globalizacijo. Mednarodni okoljski sporazumi predpostavljajo suverene države, ki imajo še vedno suverenost nad koriščenjem svojih naravnih virov, so pa dolžne držati okoljske posledice, ki prizadenejo globalne ekosistemske funkcije planeta, v mejah, sprejetih z mednarodnimi sporazumi in podpisanimi konvencijami ter spoštovati postavljene omejitve izkoriščanja skupnih planetarnih dobrin, ki niso pod jurisdikcijo nobene države. Mednarodni ekonomski sporazumi pa predpostavljajo suverene transnacionalne aktivne korporacije, ki niso odgovorne nobeni državi. Globalizacija ekološke zavesti deli skrb za usodo planeta kot naravnega temelja človekovega življenja. Zaveda se, da je ta skrb neločljivo povezana z ohranjanjem biotske raznovrstnosti in raznovrstnosti ekosistemov. Raznovrstnost ekosistemov in naravnih virov pa je tudi povezana z raznovrstnostjo načina življenja, raznovrstnostjo človeških skupnosti in kultur. Ekonomski globalizaciji je tuja skrb za ohranjanje raznovrstnosti. Vsi mehanizmi GATT, NAFTA, STO so naravnani na odstranjevanje raznovrstnosti, na odstranjevanje državnega protekcionizma, ki pa so ga v bistvu nadomestili z občim protekcionizmom v korist korporacij. Velika je razlika v odnosu do prostora pri globalni ekološki in ekonomski zavesti. Globalna ekonomska zavest dojema svet kot homogen prostor, ki je svobodno dostopen in si ga prilašča po mili volji, kot da tukaj ni nobenih različnih prostorov, skupnosti, nacij. (Sachs, 1999: 154)

Globalizacija okoljskih problemov, povezana s čezmejnimi prelivanjem eksternalitet, antropogenim spreminjanjem nekaterih parametrov globalnega okolja, kot je podnebje, ter koriščenjem in varovanjem skupnih planetarnih virov, kot je na primer ribolov na odprtih morjih, je vodila k nastanku mednarodnega okoljskega prava. Pravna zaščita okolja leta 1948 še ni bila uvrščena med 22 tem, ki naj bi bile po Lauterpachtu primerne za kodifikacijo in nadaljnji razvoj pri International Law Commission. (Boyle, 1999: 72) Danes pa se ocenjuje, da je pojav mednarodnega okoljskega prava eden najbolj izrazitih sodobnih razvojev v mednarodnem pravu. (Boyle, 1999: 62)

Mednarodna pravna kodifikacija in regulacija okoljskih razsežnosti kaže že na visoko stopnjo njihovega zaznavanja in hkrati visoko stopnjo soglasja, da se problemi rešujejo z mednarodno okoljsko zakonodajo, bilateralnimi in multilateralnimi sporazumi. Do določene mere se medsebojno pogojujeta razvoj nacionalnega in mednarodnega okoljskega prava. Razvoj nacionalnih okoljskih zakonodaj zahteva rastoče usklajevanje (harmonization). Pomembna je tudi stopnja razvitosti nacionalne ekološke/okoljske zavesti, ki lahko kot javnomnenjski ali kot politični dejavnik (stranke zelenih) pritiska na sprejetje okoljske zakonodaje. Nacionalna ekološka/okoljska zavest in okoljska gibanja dobivajo vse bolj mednarodno obeležje. Ljudem, okoljskim gibanjem in političnim strankam zelenih ni vseeno, kakšne ekološke/okoljske posledice povzroča produkcijska, transportna in potrošniška dejavnost v drugih državah. Globalna in mednarodna razsežnost okoljske problematike ne predstavlja samo novo tematiko v mednarodnih odnosih, ampak je tudi izziv za dosedanje razumevanje nacionalne suverenosti. Suverenost je vse bolj sinonim za sodelovanje, ne pa za izključevanje.

Globalna ekološka zavest oblikuje globalnega ekološkega državljana, svetovljana, ki naj bi se ravnal po načelu: misli globalno, deluj lokalno. Razvija smisel za fizično-ekološke omejitve naših potreb in želja ter občutljivost za lokalne in globalne ekološke posledice lastnih aktivnosti in potreb. Ekološka/okoljska spoznanja so razkrila iste globalne ekološke posledice raznovrstnih človekovih dejavnosti, potreb, navad, razvad, modnih domislic idr. Ta spoznanja bodo prej ali slej postala sestavina obnašanja in

zavesti potrošnikov. Danes se še mnogi ne zavedajo, da sta vožnja z avtomobilom in goveji zrezek na krožniku prav tako povezana s segrevanjem ozračja, kot je raznovrstna uporaba električne energije iz termoelektrarne. Pri nekaterih vrstah odpadkov se ljudje zavedajo, da jih povzročajo sami. V Slovenskem javnem mnenju (SJM) 93/2, je 87% anketirancev priznalo, da s svojim načinom življenja povzročajo komunalne odpadke, v SJM 97/3 pa je ta odstotek znašal 85%.

Na formalni, deklarativni ravni obstaja lahko tudi regresija v priznavanju človekovih okoljskih pravic. Predvsem zaradi nasprotovanja dežel v razvoju v Deklaraciji iz Ria 1992 ni bila ponovljena človekova pravica do dostojnega okolja, ki je bila zapisana v stockholmski deklaraciji iz leta 1972. Namesto o tej pravici načelo 6 in 7 Deklaracije iz Ria govori o pravici do razvoja. Deklaracijo o pravici do razvoja je sprejela Generalna skupščina Združenih narodov že leta 1986 s 146 glasovi za, 1 proti (ZDA) in 8 vzdržanimi (Danska, Zvezna republika Nemčija, Finska, Islandija, Izrael, Japonska, Švedska, Velika Britanija). Zdi se čudno, da so najbolj razvite države zadržane do pravice do razvoja. V tej zadržanosti se skriva bojazen, da pravica do razvoja pomeni pravico do tipa industrijskega razvoja, ki poteka na račun neracionalnega trošenja naravnih virov in klasične industrijske degradacije okolja. To pa je ravno tisti razvoj, ki so ga še pred kakšnimi 20 leti prakticirale vse sedaj ekonomsko in znanstvenotehnološko visoko razvite države. Sedaj je jasno, da bo prišlo do ekološke katastrofe planeta, če bodo nerazvite države in države v razvoju s petimi milijardami prebivalcev uveljavljale klasičen industrijski razvoj za doseganje blaginje razvitih. Toda ekološka katastrofa izhaja tudi iz nadaljevanja sedanega tehnološkega temelja proizvodnje in obsega potrošnje razvitih. Oboji morajo spremeniti proizvodni odnos do narave. Nekateri vidijo izhod iz sedanje globalne ekološke krize človeštva v uveljavljanju inovacij, ki utelešajo revolucijo učinkovitosti in "dematerializacijo" v rabi materialov in energije. S tem se zmanjšuje tudi onesnaženje in obremenitev okolja sploh. Ta pot bi bila za nerazviti svet celo bolj realna in dostopna kot pa odločitev za drag, a manj učinkovit sistem kontrole onesnaženja na koncu proizvodnega procesa (end of pipe), po kateri so krenile razvite države v zaščiti okolja v 70. in 80. letih. (Weizsacker, Lovins, A. B., Lovins, L.H., 1997; Lehner, Schmidt-B., 1999) Nesporno so še velike realne neizkoriščene možnosti za izboljšavo okolja in ohranitev kvalitete življenja, ki jih ponuja revolucija učinkovitosti. Toda pri tem se ne sme pozabiti, da tehnična vsebina revolucije učinkovitosti ne odpravlja družbenoetičnega problema zadostnosti in obsega ekonomije. Ni možna trajna "efficiency" brez "sufficiency". Pravica do razvoja navsezadnje tudi pomeni, da bodo nerazviti vse večji delež naravnih virov potrebovali za sebe. Ne glede na to, da se proizvodnja in potrošnja v razvitih deželah "dematerializira", da postaja manj snovno in energetsko intenzivna zaradi revolucije učinkovitosti, pa še vedno na primer 1000 Nemcev potroši 10 - krat več virov ali pa 10 - krat bolj obremeni okolje, kot ga 1000 Argentincev ali 1000 Filipincev ali 1000 Egipčanov. (Weizsacker, Lovins, A.B, Lovins, L.H., 1997: 242) Za razvite še zdaleč ni povsem nedolžna, čisto akademska zadeva, pravica do razvoja nerazvitih. Zadržanost razvitih do takšne pravice razvoja je iz okoljskoekonomskega ozira razumljiva, ni pa razumljivo, kako jo je mogoče odrekati zamudnikom razvoja, če so jo prakticirali pionirji. V interesu razvitih je, da pomagajo uveljavljati pravico do razvoja nerazvitih na drug način, kot pa je potekala industrializacija evropskih držav, ZDA, Kanade in Japonske. Pravica do razvoja ni absolutna pravica, neodvisna od drugih dejavnikov. Pravica do razvoja vključuje spoštovanje načel mednarodnega prava in mednarodnih regulacij za zaščito okolja in koriščenje skupnega dobrega. Čeprav je pravica do razvoja v Deklaraciji iz Ria 1992 stopila na mesto pravice do zdravega in dostojnega okolja, zapisane v stockholmski deklaraciji iz leta 1972, pa vendar ni izginila iz interesnega kroga Združenih narodov. V letu 1991 se je podkomisija Združenih narodov za preprečevanje diskri-

minacije in zaščito manjšin lotila študije o človekovih pravicah in okolju ter jo dokončala 1994 (Human Rights and Environment). S tem naj bi bil narejen premik od okoljskega prava k pravici do dostojnega okolja. Ta pravica pa naj bi bila sestavina mednarodnega prava. To je nov vidik kodifikacije procesov okoljske globalizacije. Nekateri drugi so bili že prej izraženi v mednarodnih okoljskih sporazumih, režimih in deklaracijah. Podkomisija je ugotovila, da okoljski problemi že dolgo niso več izključna skrb industrializiranih držav severne poloble, ampak da so globalni po svojem pomenu in vplivu. Vse razsežnosti okoljske globalizacije seveda ne najdejo svojega izraza v kodifikaciji mednarodnega prava, ampak le najbolj pereči in kjer je največja nuja, da države sodelujejo v reševanju in preprečevanju okoljskih posledic za vse človeštvo. Države imajo še vedno pravico, da suvereno razpolagajo z lastnimi naravnimi viri in upravljajo aktivnosti na svojem ozemlju, celo tiste, ki po kakšnem sporazumu ali zakonu povzročajo škodo sosedom, vendar samo pod pogojem, da so jo pripravljene poravnati. Gre samo za pravično ne pa za popolno nadomestilo. Države so odgovorne za vsako škodo, ki izhaja iz kršitve mednarodnih obveznosti.

Nekatera načela, ki so vključena v Deklaracijo o okolju in razvoju iz Ria 1992, so postala sestavina mednarodnih okoljskih sporazumov in konvencij. Dobila so, če že ne globalni pa vsaj mednarodni status. To velja za taka načela kot "plača naj onesnaževalec", "načelo previdnosti", "načelo nediskriminacije", "načelo skupne, toda diferencirane odgovornosti", "načelo medgeneracijske pravičnosti", "načelo sodelovanja" pri reševanju in preprečevanju okoljskih problemov ter pri koriščenju skupnih obnovljivih in neobnovljivih naravnih virov. Vsa ta načela imajo svojo vrednotnoetično razsežnost. Tu se bom dotaknil samo treh načel.

4.1. Plača naj onesnaževalec

"Plača naj onesnaževalec" (polluter pay principle -PPP) je pravzaprav ekonomska uporaba na okoljskem področju starega etičnega načela, da mora škodo poravnati tisti, ki jo je povzročil. To načelo je sprejeto v praksi držav OECD, vključeno je v Maastritski sporazum iz leta 1992, Helsinško konvencijo 1992, Pariško konvencijo 1992. Ta moralna, ekonomska obveza ima svojo pravno kodifikacijo, tako da je poravnava škode možno uveljavljati tudi po sodni poti. Mnoge etične norme nimajo svojega pravnega ekvivalenta. Da se lačnemu da jesti, je moralna norma, toda tistega, ki tega ni storil, lačni ne more tožiti. Obstaja več težav pri uveljavljanju tega načela. Problem je lahko v tem, da so nekatere škode tako velike, da jih povzročitelji sploh ne morejo poravnati ali da povzročitelja ni mogoče ugotoviti zaradi prostorskih in časovnih zamikov med vzroki in posledicami. V nekaterih primerih povzročene škode niti ni mogoče ekonomsko oceniti zaradi nepoznanih možnih posledic ali pa zaradi specifičnega etičnega pomena, ki jo ima povzročena "škoda" za oškodovanca. Denar ni vselej ustrezno nadomestilo za sleherni povzročeno škodo. Če bi sorodnikom žrtve bolezni "norih krav" ponudili izbiro med izredno visoko odškodnino ali pa možnostjo, da jim oživijo umrlo hčer ali sina, bi gotovo vsi odklonili denarno odškodnino.

4.2. Notranjegeracijska in medgeneracijska pravičnost

Nekateri trdijo za načelo medgeneracijske pravičnosti, da je že postalo sestavina mednarodnega prava. Omogočalo naj bi trajnostni razvoj, ki koristi naravo na takšen način in v takšnem obsegu, da ne ogroža zadovoljevanja potreb bodočih generacij. To načelo ima med vsemi najbolj izrazito etično zahtevo in so zato zelo velika razhajanja o njegovi vsebini in operativnosti. Sili vse posameznike, podjetja, politične akterje, da

spremenijo svoj dosednji odnos do dolgoročnih ciljev in potreb. To načelo zahteva odgovorno okoljsko obnašanje sedanje človeške generacije do bodočih. Številne razprave o tem načelu pa se najpogosteje ne dotaknejo njegove najbolj delikatne implikacije, to je notranjegeneracijske pravičnosti, ki postavlja pod vprašaj obstoječe socialnoekonomske odnose znotraj družb in med družbami, zlasti pa že dolgo pereče razmerje Sever-Jug. Po Sachs (1999: 160) je konferenca v Rio iz leta 1992 prav tako ostala dvoumna in nedorečena glede notranjegeneracijske pravičnosti, kot je bilo Brundtlandovo poročilo pred petimi leti. Osnovna ideja trajnostnega razvoja, ki zadeva medgeneracijsko pravičnost, bolj izpostavi odnose med ljudmi kot njihov odnos do narave. Ne problematizira se pojem potreb. Čigave potrebe sedanje generacije se ima v mislih: revnih, nemočnih ali bogatih? Ali so to potrebe po vodi, zraku, minimalni hrani ali po vožnji z letalom, potrebe za električnim strojčkom za rezanje kruha itd? Ali ekonomska globalizacija prinaša vse večjo socialno diferenciacijo možnosti zadovoljevanja potreb? Ali samo srednjemu in bogatemu sloju globalizacija omogoča večjo individualizacijo potreb in samoizražanja? Ali je globalizacija potreb srednjega sloja združljiva z nosilno zmogljivostjo Zemlje tako glede razpoložljivosti naravnih virov kot tudi njene zmogljivosti, da prenese degradacijo okolja, povezano s takšnim obsegom in raznovrstnostjo potreb? Potrebe katerega dela sedanje generacije lahko ogrožajo zadovoljevanje potreb bodočih? So to potrebe globalnega potrošniškega srednjega razreda ali potrebe milijarde revnih ljudi v tretjem svetu? Če bi se globaliziral sedanji vzorec in obseg potrošnje znanstvenotehnoloških razvitih držav ob sedanjem tehnološkem načinu koriščenja naravnih virov, bi potrebal desetkrat večji planet, kot pa je naš. "Ali se trajnostni razvoj ukvarja s potrebami preživetja večine v svetu ali z luksuznimi potrebami manjšine?" (Sachs, 1999: 160)

4.3. Načelo previdnosti

Načelo previdnosti (precautionary principle) predstavlja novo razmerje med spoznanjem in odločanjem, med spoznanjem in odgovornostjo, ko je treba sprejemati odločitve tudi v pogojih spoznavne negotovosti glede bodočih možnih okoljskih posledic, ki jih povzroča človek s svojo dejavnostjo. Načelo si je utrla pot v mednarodno okoljsko pravo in politiko na osnovi nemških predlogov za mednarodno ministrsko konferenco o Severnem morju. Ti predlogi pa so temeljili na "Vorsorgeprinzip" nemškega prava. (Freestone, Hey, 1996: 3-4) Zaradi takšnega izvora ni čudno, da je načelo postalo vodilna smernica na pomorskem okoljskem področju. Previdnostni pristop je bil izrecno omenjen v deklaraciji, ki jo je sprejela Druga mednarodna konferenca o Severnem morju, omenjen je v Konvenciji o biotski raznovrstnosti iz Ria 1992, v Konvenciji o podnebnih spremembah idr. Prizadevanje za čimvečjo znanstveno utemeljenost ukrepanja na osnovi načela previdnosti je do neke mere v nasprotju s samim bistvom načela, toda hkrati je takšno prizadevanje varovalka, da se laično zaznavanje negotovosti ne izenači z znanstveno podprto negotovostjo. Tako so Ruska federacija, Koreja, Norveška in Japonska izrazile zadržanost do omejitve ribolova na odprtih morjih iz previdnostnih razlogov, če takšna omejitev ni solidno empirično, količinsko podprta, oziroma znanstveno utemeljena. Skeptične so bile te države do uporabe načela previdnosti kot orodja za upravljanje z ribolovom. (Freestone, 1999: 153) Švedska je morala opozoriti, da je načelo potrdila in sprejela UNCED (United Nations Conference on Environment and Development). Načelo previdnosti ni isto kot načelo preventivnosti. Preventivni pristop se nanaša na preprečevanje poznanih poškodb in tveganj, pri načelu previdnosti pa so ravno odsotna tovrstna spoznanja. Načelo previdnosti gre dlje od načela preventivnosti. Za Freestona je načelo previdnosti izziv za naš način videnja sveta kot tudi za naše poglede na vlogo znanosti ali o bremenu

dokaza. (Freestone, 1999: 141) Kot ravno kaže primer ribolova na odprtih morjih, se spreminja vsebina globalizacije okoljske zavesti in sicer od izrazito pragmatične, človeškosrediščne okoljevarstvene drže, katere interes je zaščititi ribolovni fond za trajni maksimalni donos kot enega izmed virov človekove prehrane, k zaščiti morskega ekosistema in njegove biotske raznolikosti ter minimizirati dolgoročne in nepovratne posledice ribiške dejavnosti. Do veljave pride intrinzična komponenta zaščite morskega okolja.

V primeru možnega prenosa bolezni "norih krav" (goveja spongiformna encefalopatija -BSE) na človeka se ni ravnalo po načelu previdnosti, ampak je neukrepanje sledilo koristim in interesom živilske industrije in živinorejcev. Vladna birokracija v Veliki Britaniji je zastopala njihove interese, ni pa varovala zdravja potrošnikov pred možnimi tveganji. Posledice so bile grozljive in tragične, ne ve pa se natančno, kakšne epidemološke razsežnosti v bližnji bodočnosti lahko dobi takšno zapoznelo ukrepanje. Ob vsesplošni tržni povezanosti ni bilo nič čudnega, da je prišlo do konflikta med Veliko Britanijo in Francijo, ker slednja ni bila pripravljena uvoziti britanske govedine, za katero je britanska vlada sodila, da je varna, francoska pa, da ne. Postindustrijska, postmoderna družba se sooča z globalnimi in lokalnimi tveganji, kjer nastaja situacija spoznavne negotovosti, nezadostnosti znanstvenih dokazov ne samo za velikost, ampak tudi za samo (ne)možnost tveganja. S tem pa je povezana praktična dilema, ali naj se kaj ukrepa ali nič v takih razmerah. Stalno bodo navzoči interesi in pritiski, da se izigra načelo previdnosti. Izogniti se ukrepanju, ko ni solidnih znanstvenih dokazov niti za niti proti obstoju možnih tveganj, nas lahko pripelje v situacijo, ko izbire ni več in se je treba sprijazniti z razvojem dogodkov. Nekaj podobnega se že kaže v nekaterih stališčih glede možnosti preprečitve globalnih podnebnih sprememb zaradi kopičenja toplogrednih plinov antropogenega izvora. Poenostavljeno rečeno: možnosti za preprečitev skorajda ni, treba se bo sprijazniti s spremembami. Navsezadnje je to lahko tudi res, toda če so pri takem stališču pristali tisti strokovnjaki, ki so dolgo časa zanikali možnost, da bi bile globalne podnebne spremembe antropogenega izvora, potem so tudi oni vsaj malo odgovorni za zapoznelo neučinkovito ukrepanje. Ukrepanje po načelu previdnosti ne pomeni, da imajo vedno prav tisti, ki trdijo, da obstaja velika verjetnost tveganj. Lahko se motijo in se motijo, toda sporočilo načela previdnosti je ravno v tem, da se je bolje večkrat motiti, kot enkrat obžalovati velike nezaželene posledice.

4.4. Globalizacije ekološke/okoljske zavesti v raziskavah javnega mnenja

Globalni in lokalni okoljski problemi in okoljska gibanja dolgoročno vodijo k temeljnim, skupnim univerzalnim ekološkim/okoljskim vrednotam. To še ne pomeni, da jih sprejemajo prav vsi, ampak vsaj velika večina. Prevladujoča človeškosrediščna (antropocentrična) etika se umika razširjeni ekocentrični. Okoljski problemi bodo okrepili ekoetične sestavine v etični tradiciji različnih kultur in hkrati slabili človeškosrediščno etično držo. V kolikšni meri je že prisotna univerzalnejša vrednotna ekološka zavest vsaj na deklarativni ravni, nam povedo različne nacionalne in mednarodne raziskave javnega mnenja. Obstaja različna stopnja soglašanja glede trditev, ki implicitno ali eksplicitno izražajo določen vrednotni odnos do narave in okolja. Po nekaterih vidikih je globalizacija okoljske zavesti močna, drugje pa šibka. Naj to ponazorim z rezultati iz mednarodne raziskave ISSP 1993- Environment, ki je vključila 22 držav, med njimi sedem neevropskih (ZDA, Kanado, Izrael, Japonsko, Avstralijo, Novo Zelandijo, Filipine). Izbrane evropske države pripadajo dvema glavnima skupinama: zahodnoevropskim in takoimenovanim državam v prehodu, ki so nastale po razpadu socialističnih družbenih ureditev. Predstavljajo različne kulture in religije, različno stopnjo ekonomskotehno- loške razvitosti in različno stopnjo demokratičnosti. Odgovori seveda ne morejo biti

reprezentativni za proces globalizacije ekološke zavesti, saj raziskava ni zajela zadostnega števila držav iz Azije in Afrike in nobene iz Južne Amerike. Pri mojih navedbah procentualnih vrednosti so iz metodoloških tehničnih razlogov izključeni odgovori Severne Irske, Avstralije, Nove Zelandije in Filipinov. Mesto Slovenije pri odgovorih v tej mednarodni raziskavi sem predstavil v drugih prispevkih. (Kirm, 1999, Kirm, 2000)

Razpon med najvišjim in najnižjim obsegom na rangirni listi soglašanja je znašal ca. 20-45% pri naslednjih trditvah: vsaka sprememba v naravi brez ozira, kako je znanstvena, naredi stvari slabše; skoraj vse, kar delamo v modernem življenju, je za okolje škodljivo; da bi živali morale imeti enake moralne pravice kot ljudje; da je človek glavni vzrok za izumiranje rastlinskih in živalskih vrst; koliko bi bili pripravljeni sprejeti znižanje življenjskega standarda, da bi zaščitili okolje; koliko bi bili pripravljeni plačati višje cene, da bi zaščitili okolje; koliko bi bili pripravljeni plačati višje davke, da bi zaščitili okolje; ali na splošno mislite, da so jedrske elektrarne nevarne; ali mislite, da so jedrske elektrarne nevarne za vas in vašo družino; ali na splošno mislite, da je nevarno onesnaženje zraka, ki ga povzročajo avtomobili; ali mislite, da je onesnaženje zraka, ki ga povzročajo avtomobili, nevarno za vas in vašo družino; ali na splošno mislite, da je onesnaženje zraka, ki ga povzroča industrija, nevarno; ali mislite, da je onesnaženje zraka, ki ga povzroča industrija, nevarno za vas in vašo družino; ali na splošno mislite, da so nevarni pesticidi in kemikalije uporabljene v kmetijstvu; ali mislite, da so pesticidi in kemikalije, uporabljeni v kmetijstvu, nevarni za vas in vašo družino; ali na splošno mislite, da je onesnaženje rek, jezer in potokov nevarno za okolje; ali mislite, da je onesnaženje rek, jezer in potokov nevarno za vas in vašo družino; (tu je razpon znašal celo 51,3%); ali na splošno mislite, da je dvig globalne temperature nevaren; je dvig globalne temperature nevaren za vas in vašo družino?

Visoka stopnja soglašanja, 81% vseh anketirancev iz 18 držav, je obstajala s trditvijo, da je človek glavni vzrok za izumiranja rastlinskih in živalskih vrst. Na prvem mestu je bila Poljska s 94,1%, na zadnjem pa ZDA s 65,9%. Najmanjša razlika 5,5% na rang listi strinjanja je bila pri trditvi, da naj vlada sprejme zakone, s katerimi bi prisilila podjetja, da zaščitijo okolje, četudi je to v nasprotju s pravicami podjetij, da sama odločajo. Norveška je bila s 95,4% na vrhu rang liste strinjanja s trditvijo, Irska z 90% pa na dnu. Precej večji je bil razpon (20,2) pri strinjanju s trditvijo, da naj vlada sprejme zakone, ki predpisujejo ljudem, da zaščitijo okolje, čeprav bi bilo to v nasprotju s pravico ljudi, da sami odločajo. Izrael je bil na prvem mestu z 92,8% in Velika Britanija na zadnjem z 69,6%. Ti odgovori kažejo, da je pri reševanju okoljskih problemov v vseh 18 državah navzoča visoka stopnja zaupanja v moč državne zakonske regulacije pri reševanju okoljskih problemov, kar pa ne ustreza dejanski učinkovitosti zakonske prisile in se zato mnogi ozirajo po drugih, predvsem ekonomskih instrumentih, ki naj bi dali boljše rezultate pri varovanju okolja. Dosedanje nacionalne politike varovanja okolja v državah OECD so bile politike kontrole onesnaženja na koncu produkcijskega procesa (end of pipe). Ta strategija je stroškovno draga, v tehnološko okoljskem pogledu pa konservativna. (Lehner, Schmidt-B., 1999: 277-284)

Odgovori kažejo na velik razkorak med ekološkimi stališči in praktičnimi ravnanji. Globalizacija praktičnega okoljskega obnašanja zaostaja za globalizacijo okoljske zavesti. Tu so razlike med prvim in zadnjim mestom na ranglisti največje, kar pa je v nekaterih primerih lahko rezultat te okoliščine, da v družbi niso organizirane dejavnosti, ki bi nudile državljanom možnosti drugačnega okoljskega obnašanja. Komunalna služba ni povsod vzpostavila sistema ločenega zbiranja odpadkov in je zato razumljivo, da samo 5% Bolgarov posebej odlaga steklo za recikliranje v primerjavi s 56,6% zahodnih Nemcev. Zanemarljiv odstotek anketirancev v vseh državah vedno odklanja meso iz ekoloških razlogov. Isto velja za zmanjšanje hitrosti vožnje z avtomobilom iz okoljskih

razlogov. V vseh državah je nizka stopnja okoljske aktivnosti merjene z udeležbo na kakšnem protestu v zadnjih petih letih. V Zahodni Nemčiji je bilo takih anketirancev 8,8%, na Madžarskem pa samo 1,5%. V vseh državah so daleč močnejši premiki na deklarativni vrednotni ekološki ravni kot pa v praktičnem okoljskem ravnanju.

Bolj obsežen empirični uvid v razširjenost globalne okoljske zavesti pa predstavlja mednarodna raziskava, ki je bila izvedena v letih 1990-1993 in je v celoti vključila 43 držav (tudi Slovenijo), ki predstavljajo 70% svetovnega prebivalstva in so zastopani vsi kontinenti ter različne kulture, religije in različne ravni družbenoekonomske ter znanstvenotehnološke razvitosti. Študija je pokazala, da podpora javnosti za zaščito okolja ni odvisna samo od objektivnega stanja okolja, ampak tudi od kulturnovrednotnih dejavnikov, kot je prisotnost ali odsotnost "materialističnih" vrednot, ki poudarjajo predvsem fizično in ekonomsko varnost. Zaradi večje razširjenosti postmaterialističnih vrednot v znanstvenotehnološko razvitih državah je v njih večja podpora javnosti zaščiti okolja, čeprav je tu manjše onesnaženje voda in nižja stopnja onesnaženosti zraka v mestih. Anketiranci iz manj razvitih držav so najbolj podpirali okoljska gibanja, obratna pa je bila slika glede pripravljenosti, da se plača višje davke, če bi bili prepričani, da bo denar uporabljen za preprečevanje onesnaženja. (Inglehart, 1995: 57-72) Slovenija se je pri prvem vprašanju znašla na 26. mestu, pri drugem pa na 21. V povprečju pa je 65% respondentov, kar predstavlja visoko raven globalizacije, bilo pripravljenih plačati višje davščine za zaščito okolja. Zaradi nizkih dohodkov je razumljivo, da so prebivalci manj razvitih držav najbolj soglašali s trditvijo, da je vlada dolžna zmanjšati onesnaženje, kar pa njih osebno ne sme finančno obremeniti. Najmanj so se s tem strinjale Nizozemska, Islandija, Danska, Švedska. Globalno povprečje je znašalo 45%. Izračun splošnega indeksa javne podpore zaščiti okolja je pokazal, da so Danska, Švedska, Norveška, Nizozemska najbolj pripravljene osebno finančno podpreti zaščito okolja. Slovenija na rang listi zavzame 18. mesto. Javna podpora samo delno izraža objektivno okoljsko situacijo. Ne velja v celoti naslednja povezava: čim večje je onesnaženje, tem večja je javna podpora in obratno. To potrjujejo prva mesta, ki so jih zavzele nordijske države in Nizozemska. Visoka podpora za zaščito okolja ni omejena samo na tiste države, kjer je degradacija okolja velika (Čehoslovaška, Rusija, Kitajska), ampak vključuje tudi države blaginje, ki se ponašajo z lepimi uspehi v zaščiti okolja. Inglehart je našel razlago v tem, da imajo kulturnovrednotne spremembe, povezane z blaginjo in socialno varnostjo, pomemben vpliv na podporo zaščiti okolja. (Inglehart, 1995: 61) V teh družbah se je postopoma izvršil premik od prioritete ekonomske rasti in potrošnje k naraščajočemu pomenu kvalitete življenja. Večji pomen so dobile postmaterialistične vrednote kot: zaščita svoboda govora, udeležba ljudi pri pomembnih vladnih odločitvah, manj neosebna in bolj človeška družba, udeležba ljudi pri odločanju na delovnem mestu in v skupnosti, daje se prednost družbi, kjer več veljajo ideje kot pa denar. Spremembo okoljske zavesti z večjo prioriteto zaščito okolja v znanstvenotehnološko razvitih družbah, ki so v bistvu že izstopile iz paradigme industrijskega razvoja, Inglehart povezuje s splošnim strukturnim vrednotnim premikom v teh družbah. Šibka navzočnost postmaterialističnih vrednot v "tretjem svetu" vpliva na izoblikovanost okoljske zavesti in na pripravljenost za osebne finančne dajatve, da bi se bolj zaščitilo okolje.

Ne smemo pozabiti, da se z globalizacijo oblikuje bolj zaostreno razmerje med globalno ekonomijo in okoljem. To je tudi nov izziv za socialnoekonomsko varnost, ki je bila temelj za pojav postmaterialističnih vrednot. Ali globalizacija ne predstavlja grožnje postmaterialističnim vrednotam? Ali ne vodi v njihovo slabitev in celo opuščanje ter se ponovno vračajo materialistične vrednote? Do tega je že prišlo v Rusiji in državah, ki so bile v okviru nekdanje Sovjetske zveze. Inglehart misli, da je ta regresija samo začasna.

V novejši raziskavi pa Inglehart in Baker (Inglehart, Baker, 2000) dajeta impresivno strukturiran kulturnovrednotni zemljevid sveta. Analizirata podatke World Values Survey, ki je doslej največja empirična raziskava te problematike. Vključila je 65 držav, ki predstavljajo več kot 75% svetovnega prebivalstva, njihov bruto nacionalni produkt sega od 300 pa do več kot 30.000 ameriških dolarjev na prebivalca. V njej niso posebej obravnavane okoljske vrednote. Študija prihaja do zaključka, da ni nekih univerzalnih vrednot, ampak obstajajo družbe z dvema razsežnostima vrednot: tradicionalne vrednote nasproti racionalnim, sekulariziranim ter materialistične vrednote preživetja nasproti vrednotam samoizražanja (postmoderne, postmaterialistične vrednote). Obstaja vrednotna, kulturna pluralnost sveta. Z globalizacijo ne raste vrednotna uniformnost v obliki univerzalizacije zahodne kulture. Vpliv religiozne in kulturne tradicije ali politične ideologije (npr. sovjetskega komunizma) ima lahko celo večji vpliv na vrednote, kot pa relativni obseg industrijskega sektorja in ima skoraj takšen vpliv kot velikost bruto domačega proizvoda na prebivalca. (Inglehart, Baker, 2000: 34) Znotraj iste družbe so minimalne razlike med pripadniki različnih religioznih izročil. Temeljne vrednote nemških katolikov so bližje nemškim protestantom kot pa katolikom v drugih državah. Isto velja tudi za hindujce in muslimane v Indiji in za kristjane ter muslimane v Nigeriji ipd. Inglehart in Baker zaključujeta, da ekonomski razvoj sistematično vpliva na vrednote, vendar pa katoliška, konfucijska, protestantska, muslimanska in nekdanja komunistična dediščina stalno vpliva na sodobne vrednote in prepričanja. "Kljub globalizaciji nacija ostaja ključna enota skupnega izkustva in njene izobraževalne in kulturne ustanove oblikujejo vrednote skoraj vsakega v tej družbi." (Inglehart, Baker, 2000: 37) Dobrih 250 let industrijskega razvoja sveta je sicer imela velik vpliv na spremembo vrednot, toda kljub temu ni izginil vpliv različnih religioznih in kulturnovrednotnih tradicij. Preveč bi bilo pomirjujoče in usvajajoče, če bi trdili, da globalizacija ne predstavlja ničesar bistveno novega glede vpliva nove družbenoekonomske realnosti na tradicijo in spremembo vrednot. Globalizacija je revolucionarno zgodovinsko dogajanje, ker razkraja, odpravlja rezultate in nasprotno usmerja procese, ki jih je proizvedla industrializacija. Z industrializacijo je povezan nastanek nacionalnih držav, globalizacija pa dolgoročno spodkopava in omejuje nacionalno suverenost. Odnos transnacionalnih podjetij in države je drugačen, kot pa je bil odnos nacionalnih podjetij. Mednarodne korporacije nastopajo kot suvereni subjekti znotraj globalnega ekonomskega prostora in so izvzete iz obveznosti do regij in do nacionalnih vlad. (Sachs, 1999: 154) Industrializacija je krepila raznovrstnost nacionalnih, kulturnih identitet (uničila pa je tudi mnoge kulture staroselcev!), globalizacija jih slabi, krepi pa raznovrstnost osebnostnih identitet, ko omogoča duhovne in praktične povezave z vsem svetom, zlasti pripadnikom srednjega razreda, znanstvenih, tehniških, upravljavskih, kulturnih, političnih in finančnih elit. Industrijsko obdobje človeške civilizacije, ki je v zatonu za "razviti" del sveta, vsebuje marsikaj, kar je zaželeno, da je preseženo in propade, vsebuje pa tudi marsikaj, kar je vredno, da se ohrani. Zgodovinsko dogajanje se ne ozira na tovrstni vrednotni izbor in želje sodobnikov. Družbenozgodovinska realnost, ki nastaja, ni in tudi nikdar ni bila supermarket, kjer lahko poljubno izbiramo med tistim, kar nam je všeč in kar nam ni. Vse do sodobnih nastavkov postindustrijske družbe nesporno velja, kar potrjuje tudi Inglehart/Bakerjeva študija, da se ohranja vrednotna, kulturna pluralnost in vpliv tradicije, toda veliko vprašanje je, ali to še velja za razvito globalizacijo bolj oddaljeno bodočnosti. Tega dvoma za sedaj ni mogoče empirično potrditi pa tudi ne zavrniti.

5. Janusova podoba globalizacije

Zaostrovalo se bo vprašanje, kdo bo nosil socialne "stroške" globalizacije. Kot

vedno, bo breme stroškov najbrž padlo na tiste, ki so najbolj nemočni, najmanj organizirani in ki so najmanj pripravljeni upreti se tem bremenom. Uveljavljanje globalizacije je v vseh industrijskih državah vodilo k programom redukcije stroškov v industriji in drugih gospodarskih področjih. Države, ki so nekdaj imele vzorni sistem socialnega zavarovanja, so ga morale bistveno okrniti. Empirični podatki o razmerju prihodkov od dela in kapitala v ZDA glede na bruto domači proizvod nam govorijo, kdo dobiva in kdo izgublja. Od leta 1980 upadajo dohodki od dela, strmo pa začnejo naraščati dohodki od kapitala. (Weizsacker, Lovins, A. B., Lovins, L.H., 1997: 311) To pa je trend, ki velja bolj ali manj za članice OECD. Ekonomske, politične in finančne elite pričakujejo koristi od globalizacije, sicer ne bi bile tako vnete njene zagovornice. Globalizacija v sedanjih pogojih pomeni novo intenzivno in ekstenzivno fazo globalnega kapitalizma, globalizacijo tržnega individualizma in egoizma ter neizprosne konkurenčnosti, selektivnosti in profitnosti. Pri tem se protagonisti globalizacije ne obremenjujejo z vprašanjem, za kakšno človeško in ekološko ceno se uveljavlja takšen "napredek". Če bi uporabil terminologijo Karla Polanyja (1968/1944) bi dejal, da predstavlja globalizacija novo stopnjo tragičnega družbenega eksperimenta, da se namesto trga v družbi, družbo spreminja v trg in to na globalni ravni, na vseh področjih, v vseh dejavnostih do poslednjih netržnih niš na našem planetu. Kolikor močnejši bo odpor do takšnega poteka globalizacije, toliko manj jo bodo lahko ekonomske, finančne, politične elite krojile po svojih lastnih zamislih in interesih. Pozivi k humanizaciji globalizacije slutijo njene velike ekonomske, socialne in okoljske posledice. Dokaj meglena je še vsebina in način izpeljave ukrepov, ki bi globalizaciji dali človeški obraz. Konkretizacija in operacionalizacija zahteve po humanizaciji globalizacije pa bo iz dneva v dan vse večja nuja. Osnovno je vprašanje, ali globalizacija vodi k zmanjšanju ali pa k povečanju socialnoekonomskih razlik, k zmanjšanju ali k povečanju degradacije okolja? Dosedanji rezultati kažejo, da vodi k povečanju na obeh področjih. Posledice takšnega trenda globalizacije so socialnopolitični konflikti znotraj družb in med njimi. To bi lahko pomenilo grožnjo samemu obstoju človeške civilizacije. Ne more se nadaljevati globalizacija, ki bi vodila k temu, kar je Beck (1997) imenoval "brazilializacijo" Evrope in razvitega sveta sploh. Če globalizacija ne bo vodila k zmanjšanju socialnoekonomskih razlik, se ona ne more nadaljevati. Premo sorazmerno z odporom nasproti takšni asocialni usmeritvi globalizacije se bo spremenil tudi njen dosednji potek. Odri-njenje na stranski tir vprašanje razmerij moči, novega globalnega pritiska na naravne vire ter okoljskega učinka potrošnje različnih družb pomeni, da se zanemarljivo eno izmed bistvenih družbenih in okoljskih razsežnosti sodobne globalizacije. Da se teh ključnih problemov globalizacije, hote ali nehoti, ne bo več možno izogibati, kaže tudi to, da tematika socialnih in okoljskih standardov prodira, čeprav s težavo in odporom, v tiste svetovne organizacije, na primer STO, ki dosedaj niso imele dosti posluha za to temati-ko in so menile, da se njih ne tiče. Ali ni mogoče razumeti prizadevanj za globalizacijo človekovih pravic ter za usklajevanje mednarodnih socialnih in okoljskih standardov tudi kot odgovor na probleme, ki jih zaostčujejo procesi globalizacije? Ne obstajajo samo skupne, ampak tudi različne socialne, ekonomske, okoljske, kulturnoetnične posledice globalizacije. Drugačne so za bogate in revne, drugačne za močne in šibke, drugačne za milijone revežev in drugačne za finančne, politične, podjetniške, znanstvene in kulturniške elite. V prvi vrsti se globalizira tržna družba in vse, kar je za njo značilno. Razumljiv je intelektualni in psihični razpon do različnih posledic in obetov globalizacije: od navdušenja, dvoma, do bojazni. Ugodnosti, ki jih globalizacija prinaša močnim in bogatim, ti predstavljajo kot univerzalne koristi za vse človeštvo. Tu se začenja ideološko opravičevanje in videnje globalizacije. Tako kot trajnostni razvoj trajno ni mogoč brez omejitve in drugačne razdelitve bogastva, tako dolgo tudi ni možen proces globalizacije s

poglobljanjem socialnoekonomskih razlik, večanjem degradacije okolja, porastom globalnih okoljskih tveganj in večjim pritiskom na omejene naravne vire. Ker se ta vidik ni izostril niti pri razumevanju trajnostnega razvoja niti pri razumevanju globalizacije, je potem razumljivo, da sta oba koncepta lahko pokrila nasprotujoče si interese in poglede tako na odnose med ljudmi kot na odnose med ljudmi in naravo.

Obdržal se bo in celo povečal sedanji tempo globalizacije, dokler ne bodo organizirano nastopili akterji, ki ji nasprotujejo, ali pa vsaj zahtevajo njeno humanizacijo in njene drugačne socialnoekonomske in okoljske posledice. Ko se v globalnem obsegu nakazujejo ekofizične omejitve rasti, potem ima to posledice za procese globalizacije. Skozi vso industrijsko obdobje se je vprašanje "pravične razdelitve" ustvarjenega bogastva potiskalo na obrobje, češ da ekonomska rast rešuje takšno moraliziranje tako, da vsem absolutno izboljšuje materialni položaj. Ta moralni, za nekatere populistično moralizirajoči problem spet stopi v ospredje, ko ga ni mogoče več reševati, blažiti in odlagati z ekonomsko rastjo zaradi ekofizičnih omejitev rasti. "Pojav biofizičnih meja za ekonomsko rast je redifiniral pogoje za ustvarjanje bogastva v 21. stoletju." (Sachs, 1999: 166) To je popolnoma nova socialna in politična situacija, ko problemov družbene pravičnosti ni več mogoče reševati s stalno ekonomsko ekspanzijo. Proces globalizacije pospešeno potiskajo celotno svetovno ekonomijo ne samo h globalnim ekofizičnim omejitvam planeta, ampak tudi k mejam tolerantnosti socialnoekonomskih razlik znotraj družb in med družbami.

Literatura:

- Beck, U. (1997). *What is Globalization*. Cambridge, Oxford: Polity Press.
- Boyle, A. (1999). Codification of International Environmental Law and the International Law Commission: Injurious Consequences Revisited. V: Boyle, A., Freestone, D. (eds.) (1999). *International Law and Sustainable Development. Past Achievements and Future Challenges*. Oxford: Oxford University Press.
- Chase, C. D., Kawano, Y., Brewer, B. D. (2000). "Trade Globalization Since 1795: Waves of Integration in the World-System". *American Sociological Review*. Vol. 65 (February: 77-95).
- Faber, G. (1996). International trade and environmental policies. V: Blowers, A., Glasbergen, P. (eds.). (1996). *Prospects for Environmental Changes. Environmental Policy in International Context*. London: Arnold.
- Foster, J. B. (1999). "Marx's Theory of Metabolism Rift: Classical Foundation for Environmental Sociology." *American Journal of Sociology*. Vol. 105, No. 2 (September 1999) 306-405.
- Freestone, D. (1999). International Fisheries Law Since Rio: The Continued Rise of the Precautionary Principle. V: Boyle, A., Freestone, D. (eds.). (1999). *International Law and Sustainable Development. Past Achievements and Future Challenges*. Oxford: Oxford University Press.
- Freestone, D., Hey, E. (1996). *The Precautionary Principle and International Law*. The Hague, London, Boston: Kluwer Law International.
- French, H. F. (1993). Pomiritev trgovine in okolja. V: Brown, L. (ur.). *Zemlja 1993*. Bohinj: GO-13 Uvajanje ekoloških programov.
- Hoekeman, B., Kostecki, M. (1996). *The Political Economy of the World Trading System. From GATT to WTO*. Oxford: Oxford University Press.
- Inglehart, R. (1995). "Public Support for Environmental Protection: Objective Problems and Subjective Values in 43 Societies." *PS: Political Science and Politics*, March 1995, 57-71.
- Inglehart, R., Baker, W. E. (2000). "Modernization, Cultural Change and the Persistence of Traditional Values." *American Sociological Review*, Vol. 65 (February: 19-51).
- John, D. F., Hironaka, A., Schofer, E. (2000). "Environmentalism as Global Institution". *American Sociological Review*. Vol. 65 (February: 122-127).
- Kirn, A. (1999). "Sličnosti in razlike med Slovenijo in Evropo pri zaznavanju in vrednotenju okoljskih problemov". *Anthropos*, letnik 31, št. 3-4:197:203.
- Kirn, A. (1999a). "Komuniciranje z javnostjo o tveganjih". *Teorija in praksa*, let. XXXVI, štev. 6, 944-956.

- Kirn, A. (2000). Možne implikacije okoljske zavesti Slovencev za njihov odnos do biotehnologije. V: Raspor, P., Biserka, S. (ur.) (2000). Stanje in razvojne možnosti biotehnologije v slovenskem prostoru. Ljubljana: Biotehniška fakulteta, 193-204.
- Kirn, A. (2000a). "Održivi razvoj in environmentalističke vrijednosti". Socijalna ekologija, Vol. 9, No. 3, 149:161.
- Kirn, M. (2000). Delovski in okoljevarstveni standardi v mednarodni ekonomiji. Fakulteta za družbene vede.
- Lehner, F., Schmidt, F. B. (1999). Die Wachstumsmaschine. Der ökonomische Charme der Ökologie. München: Droemer Verlag.
- Marx K., Engels, F. (1976). Izbrana dela, zv. 2. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Mlinar, Z. (1994). Individuacija in globalizacija v prostoru. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Polany, K. (1968/1944). The Great Transformation: The Political and Economic Origin of our Time. Boston: Beacon Press.
- Ricardo, D. (1962). Načela politične ekonomije in obdavčenja. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Sachs, W. (1999). Planet Dialectics: Explorations in Environment and Development. London, New York: Zed Books.
- Weizsacker, E. U., Lovins, A. B., Lovins, L. H. (1997). Faktor vier. Doppelter Wohlstand- halbierter Naturverbrauch. Der neue Bericht den CLUB of ROME. München: Droemer Knaur.